

Dr hab. prof. UJD Kazimierz Rędziński

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie

Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza we Lwowie (1898–1914)

Adam Mickiewicz Memorial Folk University in Lviv (1898–1914)

Streszczenie

Studenci Uniwersytetu Lwowskiego oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1898 r. zaproponowali powołanie Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza – wieszczu narodu polskiego – z okazji 100. rocznicy jego urodzin. Uniwersytet rozpoczął działalność we Lwowie, wkrótce powstały jego oddziały w Krakowie, Jarosławiu, Tarnowie, Nowym Sączu, Stryju, Samborze, Przemyślu, Rzeszowie, Jaśle i Chrzanowie.

Mimo przeszkód, głównie ze strony konserwatywnych kół rządzących w Galicji, Uniwersytet Ludowy zdołał rozwinąć różnorodną działalność na skalę masową. W pierwszych dwóch latach istnienia urządził 638 odczytów w 33 miejscowościach Galicji, w których uczestniczyło około 90 tysięcy słuchaczy. W latach 1900–1904 przeprowadzono 1000 odczytów dla blisko 155 tysięcy słuchaczy.

Oprócz odczytów popularnonaukowych organizowano kursy zawodowe, imprezy artystyczne, wycieczki, kursy dla analfabetów, wieczory literackie, m.in. z Marią Konopnicką, Andrzejem Strugiem, Stefanem Żeromskim, Gabrielą Zapolską i Władysławem Gumpłowiczem. Uniwersytet dużo uwagi poświęcał przybliżeniu robotnikom kultury muzycznej i teatralnej. Organizowano wycieczki do muzeów, galerii sztuki, fabryk i krajoznawcze. Rozmach i wielostronność prac Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza plasują go na czołowym miejscu wśród instytucji oświatowych na ziemiach polskich przed odzyskaniem niepodległości w 1918 r.

Słowa kluczowe: Lwów, andragogika, oświata robotnicza, partie robotnicze, inteligencja demokratyczna.

Abstract

In the year 1898, the students of University of Lviv, and also those of Jagiellonian University, proposed Adam Mickiewicz Memorial Folk University to be established to commemorate the one hundredth anniversary of the birth of Adam Mickiewicz, one of the Three Polish Bards. The University commenced its activity in Lviv, and it was before long that the branches of it in Cracow, Yaroslav, Tarnów, Nowy Sącz, Stryi, Sambor, Przemyśl, Rzeszow, Jaslo and Chrzanow were opened.

Regardless of obstacles, principally caused by the conservative circles ruling Galicia, Adam Mickiewicz Memorial Folk University managed to develop diversified activity on a mass scale. In the first two years of its existence, it organized 638 talks, which were attended by the audiences totalling approximately 90 thousand, and held in 33 villages, towns and cities in Galicia. In the years 1900–1904, 1000 talks were conducted for the audiences of nearly 155 thousand in total.

Apart from talks in the realm of popular science, vocational courses, artistic events and excursions were organized; there were courses for the illiterate, and literary soirées with, among others, Maria

Konopnicka, Andrzej Strug, Stefan Żeromski, Gabriela Zapolska and Władysław Gumpłowicz. A lot of effort was devoted by University to making workers acquainted with culture within the scope of music and theatre. Excursions to museums, art galleries, factories and sightseeing trips were organised. The momentum and multifaceted profile of the activity of Adam Mickiewicz Memorial Folk University make it the leader amongst educational institutions on Polish land in the period preceding regaining independence in the year 1918.

Keywords: Lviv, andragogy, workers' education, workers' parties, democratic intelligentsia.

1. Organizacja stowarzyszenia

Idea powołania uniwersytetu ludowego powstała już w 1892 r. wśród studentów Szkoły Politechnicznej (późniejszej Politechniki Lwowskiej). Jak wspomina Jędrzej Moraczewski (1870–1944), w owym czasie przewodniczący studenckiej Bratniej Pomocy, na setną rocznicę II rozbioru Polski przypadającą w 1893 r. postanowiono wśród studentów wstrzymać się od zabaw tanecznych, popierać działalność Towarzystwa Szkoły Ludowej oraz założyć uniwersytet robotniczy¹.

Uniwersytetu robotniczego nie założono pomimo „dyskusji i polemik toczonych między nami a lwowskim obozem socjalistycznym [...]. Opracowałem plan wykładów popularnych z dziedziny socjologii, ekonomii i nauk przyrodniczych”². Pomocy w zamierzeniu odmówili Tadeusz Romanowicz (1843–1904), dziennikarz i przywódca tzw. demokratów galicyjskich, oraz Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939), profesor ekonomii w Akademii Rolniczej w Dublinach k. Lwowa, uzasadniając, że należy wspierać byt Towarzystwa Szkoły Ludowej.

Nieudana była również druga próba, podjęta w 1895 r. wspólnie z Edmundef Libańskim (1862–1928), absolwentem Szkoły Politechnicznej, i Mikołajem Czajkowskim (1863–?), inżynierem pracującym w Wydziale Krajowym. O pomoc proszono wówczas Towarzystwo Politechniczne, lwowskie stowarzyszenie inżynierów grupujące profesorów i absolwentów Szkoły Politechnicznej.

Powiodła się trzecia próba podjęta w 1898 r. z okazji uczczenia setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza. Inicjatorami byli studenci zrzeszeni w stowarzyszeniu „Zjednoczenie” we Lwowie oraz w III Kole Akademickim TSL w Krakowie. Początkowo zamierzano powołać Akademię Ludową im. A. Mickiewicza w ramach TSL. Jednakże Zjazd TSL w Stanisławowie nie poparł tej inicjatywy, postanowiono więc powołać uniwersytet ludowy samodzielnie.

28 października 1898 r. wiedeńskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zatwierdziło statut Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza. Siedzibą Zarządu Głównego stowarzyszenia został Lwów, z możliwością działalności w całej Galicji, Bukowinie i na Śląsku Cieszyńskim. Stowarzyszenie za cel przyjęło popularyzowanie wiedzy we wszystkich jej dyscyplinach poprzez:

¹ J. Moraczewski, *Wspomnienia. Ludzie, czasy i zdarzenia*, t. I, Łódź 2018, s. 143.

² Tamże.

- kursy i odczyty popularne;
- pogadanki naukowe;
- wydawanie tanich książek i czasopism naukowych;
- zakładanie bibliotek i czytelni;
- organizowanie konkursów na wydawnictwa popularne;
- wycieczki naukowe;
- zakładanie oddziałów uniwersytetu na prowincji;
- wspieranie towarzystw o podobnych celach³.

Statut przygotował komitet organizacyjny w składzie: Kazimierz Gorzycki, Oswald Dawid, Frankowski, M. Wyrostek, dr E. Adam, dr Dwernicki, W. Feldman, dr H. Loewenherz, J. Popławski, Poznański, K. Ruebenbauer, B. Wysłouch. Po ustąpieniu B. Wysłoucha i wyjeździe do Wiednia H. Loewenherza dokooptowano inż. E. Libańskiego i J. Moraczewskiego⁴.

Komitet organizacyjny po zatwierdzeniu statutu przekształcił się w Tymczasowy Zarząd Główny. Funkcję przewodniczącego pełnił K. Gorzycki, M. Wyrostek został sekretarzem, a skarbnikiem Oswald Dawid. Do prac w Zarządzie Głównym stowarzyszenia zaangażowano: Hermana Diamanda, Mikołaja Hankiewicza, Witolda Jodko-Narkiewicza, Bronisława Koskowskiego, Wacława Moraczewskiego i Leona Świeżawskiego⁵. Ustanowiono jednocześnie trzech delegatów do opracowania programu wykładów, byli to: Wilhelm Feldman dla nauk humanistycznych, B. Koskowski dla nauk przyrodniczych oraz J. Popławski dla nauk społecznych.

Działalność wykładową rozpoczęto 19 lutego 1899 r., zajęcia odbywały się niemal codziennie i trwały do 18 kwietnia tegoż roku. Tygodniowo uczestniczyło w nich blisko 700 osób. Członkowie stowarzyszenia korzystali z nich bezpłatnie, inni słuchacze płacili po 5 centów.

17 marca 1899 r. odbyło się pierwsze walne zgromadzenie stowarzyszenia, na którym wybrano Zarząd Główny. Prezesem nadal pozostał dr Kazimierz Gorzycki⁶,

³ *Dziesięciolecie Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza w Krakowie 1899–1909*, Kraków 1909, s. 5.

⁴ R. Gorzycki, *Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza. Sprawozdanie z czynności do 15 V 1899*, „Wiedza dla Wszystkich” 1899, z. 1.

⁵ R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław [i in.] 1990, s. 167.

⁶ Kazimierz Józef Gorzycki (1865–1912) – syn właściciela majątku ziemskiego w pow. Przemysły. Ukończył studia w Uniwersytecie Lwowskim w 1885 r., doktoryzował się w zakresie historii (1895). Był nauczycielem historii i geografii w gimnazjach lwowskich jako suplent. Po objęciu funkcji prezesa Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza na polecenie Michała Bobrzyńskiego, wiceprezesa Rady Szkolnej Krajowej, został zwolniony z pracy. Po ustąpieniu M. Bobrzyńskiego z funkcji w 1900 r. w następnym roku uzyskał zgodę na ponowne zatrudnienie. Pracy jednak nie podjął ze względu na chorobę. Jako student był czynny w „Czytelni Akademickiej” i „Zjednoczeniu”. Członek Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej, w 1891 r. współzałożyciel Stowarzyszenia Kształceniowo-Zapomogowego „Siła” dla robotników. Redaktor „Pracy” i „Robotnika”;

jego zastępcami byli Odo Bujwid (1857–1942) i Edmund Libański (1862–1928), a bibliotekarzem Wilhelm Feldman. Na członków zarządu wybrano Hermana Diamanda, Oswalda Dawida, Bronisława Koskowskiego, Piotra Panka, Leona Świeżawskiego i Michała Wyrostka⁷.

Po dwóch latach pracy funkcjonowało 11 oddziałów: we Lwowie, Krakowie, Borysławiu, Drohobyczu, Jarosławiu, Nowym Sączu, Ottyni, Samborze, Stanisławowie, Stryju i Tarnowie. W następnych latach uruchomiono placówki w Gorlicach, Przemyśle, Schodnicy, Rzeszowie, Jaśle, Chrzanowie, Wiedniu⁸.

Władze publiczne Galicji odnosiły się do Uniwersytetu Ludowego z nieufnością i niechęcią. Uważano go za „instytucję partyjną”, socjalistyczną, z uwagi na liczny udział w jego pracach działaczy socjaldemokratycznych. Do zarządów w różnych okresach należeli: K. Kelles-Kraus, H. Diamand, J. Cynarski, Z. Marek, K. Czapiński, B. Drobner, J. Moraczewski, Z. Daszyńska-Golińska, H. Radlińska, K. Gorzycki. Byli wśród nich także uchodźcy z Królestwa Polskiego – Feliks Kon, Stefania Sempołowska, Józef Kwiatek, Zygmunt Heryng. Także część społeczeństwa galicyjskiego podzielała opinię władz, dał temu wyraz Marian Stępowski, działacz TSL, w 1908 r. stwierdzając: „społeczeństwo uważa go za twierdzą skrajnych partii politycznych, za trybunę socjalizmu”⁹. W tej sytuacji życie organizacyjne Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza ulegało zmianom. Działalność Zarządu Głównego przechodziła różne koleje losu.

Reskrypt Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie z 13 kwietnia 1899 r. zabronił udostępniania sal szkolnych towarzystwu na szkolenia i odczyty. Uczniom zabroniono korzystania z placówek Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, uzasadniając to następująco: „w program wykładów wchodzi też dzieje najnowsze i kwestie bieżące, których przedstawienie mogłoby odebrać wykładom charakter naukowy, względnie pouczający”¹⁰.

Z pracy nauczycielskiej w gimnazjum lwowskim zwolniony został prezes Kazimierz Gorzycki. Zatrudnienie znalazł w Archiwum Miejskim Lwowa¹¹.

H. Wereszycki, *Gorzycki Kazimierz Józef (1865–1912)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII/3, Wrocław [i in.] 1959–1960, s. 337.

⁷ Tamże, s. 168.

⁸ A. Światło, *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*, Warszawa 1981, s. 178; W. Jamrożek, *Idee edukacyjne polskiej socjalnej demokracji w Galicji do 1918 roku*, Poznań 1994, s. 139.

⁹ M. Stępowski, *Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza a TSL*, „Przewodnik Oświatowy” 1907, z. 3, s. 107; zob. też W. Bieńkowski, *Udział działaczy socjalistycznych w pracy kulturalno-oświatowej w Galicji na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XX w. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, Wrocław [i in.] 1977, s. 237 i n.

¹⁰ *Dziesięciolecie Uniwersytetu Ludowego...*, s. 9; zob. też J. Potoczny, *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, Rzeszów 1998, s. 172 i n.

¹¹ H. Wereszycki, dz. cyt., s. 337.

Obawa przed narażeniem się władzom, złamaniem kariery powstrzymywała nauczycieli i profesorów akademickich od działalności w Uniwersytecie Ludowym. Starostowie zakazywali organizacji odczytów, zarządy kółek rolniczych odmawiały sal na szkolenia. W roku 1901 starostowie w Przeworsku i Brodach zakazali wykładów „O fonografie”, w Nowym Sączu – „O Koperniku”, w Borysławiu – „O Słońcu”. W roku 1908 zakazano odczytów „O Róży S. Żeromskiego”, a w 1912 r. w Tarnowie „O monizmie”¹².

W roku 1900 Prokuratura we Lwowie wdrożyła dochodzenie przeciwko dr. Wacławowi Moraczewskiemu za rzekomą obrazę religii. Prelegent miał się ponoć źle wypowiedzieć podczas odczytu w Stanisławowie na temat św. Piotra, analizując powieść *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza¹³. W Krakowie zaś w grudniu 1906 r. policja wkroczyła na rewizję do biura TUL po odczycie dr. Bolesława Ulanowskiego „Romantyzm w rewolucji”. Zagrożono rozwiązaniem stowarzyszenia, ostrzegając, że „jeśli Towarzystwo będzie dalej zajmowało się problematyką polityczną, to władze policyjne zawieszają jego działalność i przedstawiają Namiestnictwu wniosek o jego rozwiązanie”¹⁴.

W sprawozdaniu zarządu na zjazd w 1901 r. stwierdzono: „Z powodu szyskan i nacisku «z góry» od współdziałania w pracy usunęło się wielu ludzi [...]. Docentom i asystentom uniwersytetów i profesorom gimnazjalnym, którzy byli prelegentami, oświadczone, że ich kariera skończona, jeżeli nie usuną się z Uniwersytetu Ludowego”¹⁵.

Kolejny zarząd stowarzyszenia, wybrany 5 lutego 1901 r., w składzie swym nie miał już nauczycieli. Stanowili go: Mikołaj Czajkowski – przewodniczący, dr Henryk Biegeleisen – wiceprzewodniczący, Artur Hausner – sekretarz, Emma Lilienowa – skarbnik, Henryk Mianowski – bibliotekarz. Członkami zarządu zostali: Zofia Poznańska, Wacław Żmudzki, Elza Löwenherz, Michał Ługowski, Wiktoria

¹² A. Światło, dz. cyt., s. 180.

¹³ R. Terlecki, dz. cyt., s. 171. Wacław Moraczewski (1867–1950) – ur. w Warszawie, studia odbył w Zurychu – w latach 1885–1889 studiował chemię na politechnice, a w latach 1889–1894 medycynę na uniwersytecie. W roku 1895 uzyskał dyplomy doktorskie z chemii i medycyny. Do Lwowa przybył w 1898 r. i podjął pracę jako asystent u prof. Adolfa Becka w Katedrze Fizjologii Lekarskiej Uniwersytetu Lwowskiego. W 1900 r. wyjechał do Karlowych Warów, gdzie praktykował jako lekarz. W 1918 r. powrócił do Lwowa i habilitował się na uniwersytecie. W 1921 r. został profesorem Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie i objął Katedrę Chemii i Nauki o Żywieniu. Rektorem AMW był w latach 1925–1927. W 1933 r. przeszedł na emeryturę, ponownie podjął pracę w latach 1945–1950 w Instytucie Weterynaryjnym we Lwowie w zmienionych warunkach państwowych. Jako lekarz przyjmował bezpłatnie studentów, wykupywał im leki. Po II wojnie światowej część swoich poborów przekazywał na pomoc ubogiej ludności polskiej; *Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Wrocław [i in.] 1976, s. 691.

¹⁴ J. Buszko, *Spoleczno-polityczne oblicze Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869–1914)*, Kraków 1963, s. 67; zob. też R. Terlecki, dz. cyt., s. 171–172.

¹⁵ A. Światło, dz. cyt., s. 180.

Libańska, Jakub Zach i Stanisław Mięśowicz. Komisję rewizyjną stanowili Mikołaj Hankiewicz i Leon Weinfeld¹⁶.

Działalność Zarządu Głównego przechodziła różne koleje losu. Był czas apatii i bezczynności w oczekiwaniu na sprzyjające warunki polityczne i nowych ludzi z energią. Spowolnienie działalności w latach 1905–1907 miało swe przyczyny w ówczesnych wydarzeniach rewolucyjnych. Uwagę robotników bardziej pochłaniały zagadnienia polityczne: „W niektórych stowarzyszeniach nie można było w latach 1905–1906 wcale zorganizować wykładów, albowiem polityka pochłaniała wszystkie siły stowarzyszenia, usuwając na drugi plan pracę oświatową”¹⁷.

Oslabienie działalności we Lwowie nastąpiło już w 1903 r., kiedy podjęto decyzję o przeniesieniu Zarządu Głównego do Krakowa i powierzeniu kierownictwa Odonowi Bujwidowi. Jego zastępcą został Wilhelm Feldman, sekretarzem Marcelina Kulikowska, a skarbnikiem Mariusz Zaruski. We Lwowie nadal działał zarząd oddziału w składzie: Dawid Oswald – przewodniczący, Zygmunt Czerwiński – wiceprzewodniczący, Eustachy Nowicki – sekretarz, Stanisław Karwacki – skarbnik. Członkami zarządu byli Fryderyk Kaczmarek i Walery Kamienicki. Na rok 1904/1905 do zarządu oddziału wybrano działaczy PPSD, a byli to: Dawid Oswald (ponownie) jako przewodniczący, Walerian Rzemieniecki – wiceprzewodniczący, Stanisław Rozumski – skarbnik oraz Wiktoria i Edmund Libańscy, inż. Artur Hausner, Kazimierz Mokłowski jako członkowie¹⁸.

Dalsze lata były okresem zastoju w działalności oddziału lwowskiego. Ograniczała się do prowadzenia biblioteki i odczytów w lokalu Polskiego Towarzystwa Postępowego. Ożywienie nastąpiło w 1908 r. w związku z reformą wyborczą i wyborami do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu Krajowego. Jak wspomina Ignacy Daszyński: „Demokracja polityczna stała się środowiskiem wszelkiej działalności społecznej”¹⁹.

19 lutego 1909 r. na zebraniu reaktywacyjnym wybrano zarząd stowarzyszenia, w którym znaleźli się profesorowie politechniki i uniwersytetu. Po referatach Juliana Smulikowskiego, Stanisława Kota i prof. Tadeusza Wiśniowskiego przewodniczącym został prof. T. Wiśniowski (1869–1933). Na wiceprzewodniczącego wybrano dr. Jana Hosera, dr Stanisław Kot (późniejszy profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego) był sekretarzem, Władysław Szajer – skarbnikiem. Członkami zarządu zostali: dr Michał Janik (nauczyciel), red. Bronisław Laskownicki, dr H. Loewenherz (adwokat), dr Jan Hornowski, Tadeusz Hartleb, dr Mieczysław Konopacki, inż. Edmund Libański, dr Jan Stock, Stanisław Poliński, Ludwik Jus,

¹⁶ Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski za czas od 1 lutego 1901 do 30 kwietnia 1902, Lwów 1902, s. 2.

¹⁷ B. Drobner, *Bezustanna walka. Wspomnienia 1863–1918*, Warszawa 1962, s. 222.

¹⁸ R. Terlecki, dz. cyt., s. 172.

¹⁹ I. Daszyński, *Pamiętniki*, cz. 1, Warszawa 2017, s. 417.

H. Lewartowski²⁰. Jak wynika ze składu osobowego zarządu stowarzyszenia, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza w znacznym stopniu stracił swój pierwotny charakter partyjny, stając się placówką zrzeszającą przedstawicieli inteligencji lewicującej.

Ostatni przed wybuchem I wojny światowej zarząd, za rok 1912/1913, stanowili: Bronisław Laskownicki – przewodniczący, dr Jan Hoser – wiceprzewodniczący, Władysław Szajer – skarbnik, Jadwiga Kulman – sekretarz, Janina Benedek i Julia Sokół – bibliotekarki, dr H. Löwenherz, dr Helena Landau, dr M. Janik, Z. Kragen, K. Zakostelski, dr Rothfeld, małż. Konopaccy, dr Nowicki, F. Kon, Janina Smulikowska, S. Rutkowski, T. Hudera, T. Bobrowski, J. Siegel²¹.

Jedynym znaczącym źródłem dochodów stowarzyszenia były składki członkowskie. W 1901 r. 228 członków wpłaciło 913 koron tytułem rocznej składki wynoszącej 4 korony. Roczny budżet wynosił wówczas 3996,56 k. W 1910 r. 211 członków wniosło 844 k. składek, przy skromnym budżecie 1206,71 k.²²

2. Formy działalności kulturalno-oświatowej

Działacze Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego za główne swoje zadanie przyjęli dotarcie do środowiska robotniczego. Jak podaje Helena Radlińska, korzystano ze współpracy „wybitnych prelegentów i działaczy, przyciągano robotników, kładziono wielki nacisk na gromadzenie biblioteki (o wyższym poziomie księgozbioru niż TSL) zbiorów naukowych”²³. Wykłady publiczne organizowano w centrum miasta (w pasażu Mikolascha), wychodząc z założenia, że wobec usuwania z programów nauczania w szkole treści, które mają związek z życiem społecznym i narodowym, należy pracować dla wszystkich.

Sprawozdanie z działalności za lata 1899–1901 pokazuje, że we Lwowie wygłoszono 271 wykładów dla 15 672 słuchaczy, w całej zaś Galicji 751 przy udziale 116 573 słuchaczy²⁴. Wykłady prowadzono we Lwowie, w Krakowie, Stanisławowie, Ottyni, Borysławiu, Drohobyczu, Jarosławiu, Tarnowie, Nowym Sączu, Zakopanem, Stryju, Samborze, Czerniowcach, Tarnopolu. Tematyka prelekcji zgrupowana

²⁰ Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1909/10, Kraków 1910, s. 42.

²¹ Sprawozdanie ogólne za rok 1912/1913, Kraków 1913, s. 52.

²² Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski..., s. 4; Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1910/11, Kraków 1911, s. 48.

²³ H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 351.

²⁴ E. Libański, *1899–1901. Dwa lata pracy Uniwersytetu Ludowego imienia Adama Mickiewicza*, Lwów 1901, s. 3; F. Kierski, *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, Lwów–Warszawa 1925, s. 596.

była w czterech cyklach problemowych: nauki przyrodnicze; historia i geografia; prawo i ekonomia; literatura, sztuka i filozofia.

Największą frekwencję miały nauki przyrodnicze, wygłoszono 346 prelekcji dla 58 044 słuchaczy, co stanowiło 46% zajęć i 50% uczestników²⁵. Na drugim miejscu uplasowały się zagadnienia dotyczące historii i geografii – 23% i 26 638 osób. Kolejno zainteresowanie budziły literatura i sztuka – 124 prelekcje (15%) i 21 195 słuchaczy oraz, na ostatnim miejscu, prawo i ekonomia – 113 odczytów i 10 195 słuchaczy (9%)²⁶.

W akcji odczytowej brało udział 53 prelegentów, w tym sześć kobiet. Były to: dr Balicka, dr Z. Golińska-Daszyńska, dr Salomea Perlmutter, dr Maria Kulikowska, M. Mokłowska, Waleria Libańska i Maria Gerżabek. Najbardziej aktywnymi prelegentami byli inż. Edmund Libański, który w ciągu dwóch lat wygłosił społecznie 166 odczytów w 22 miejscowościach, oraz inż. Bronisław Urbanowicz z Krakowa – 36 wykładów w dziewięciu miejscowościach²⁷.

W roku oświatowym 1901/1902 we Lwowie przeprowadzono 183 prelekcje dla 15 502 słuchaczy. Uczestniczyło w nich 53% kobiet i 47% mężczyzn.

Oprócz serii wykładowych, tworzących usystematyzowany kurs kształcący w określonej dziedzinie wiedzy, organizowano również wiele pojedynczych prelekcji. Nauki przyrodnicze reprezentowane były przez dr. J. Roszkowskiego, który przedstawiał wiedzę na tematy: „Siły przyrody”, „Jak zważono Ziemię naszą?”, „Czy będziemy latać?”. Profesor Roman Gostkowski (politechnika) mówił o: „Przesyłce głosu”, „Najnowszych odkryciach w fizyce”. Inżynier Edmund Libański referował tematy: „Z zagadnień przyrody”, „Planeta”, „Mars”, „Cuda techniki”, „Z dziedziny postępu techniki”. Doktor S. Zabłocki – „Pomoc w nagłych wypadkach”, dr W. Hojnacki – „Higiena kobiety”, inż. S. Aleksandrowicz – „Wodociągi lwowskie”, dr S. Ruff – „Pomoc w nagłych wypadkach”, B. Koskowski – „Higiena skóry”, prof. Królikowski – „O przenoszeniu się chorób z organizmów zwierząt na ludzi”. Profesor B. Pawlewski (politechnika) dał cykl wykładów na tematy: „Farbiarstwo”, „O wyrobie szkła”, „O wyrobie cukru”. Inżynier Michał Szeps mówił o teorii Darwina, dr Ludwik Bruner informował o sztucznym wyrobie złota²⁸.

Z zagadnień społeczno-historycznych wykłady prowadzili: Wanda Dalecka – „Historia Polski”; Karol Nacher – „Ochrona pracy”; dr Tobiasz Aschkenase – „Rozwój związków społecznych”; Artur Hausner – „Historia kultury”; Zygmunt Poznański – „Ekonomia polityczna”; dr Maurycy Allerhand – „Prawo obywatelskie w Austrii”; Władysław Goździkowski – „Polacy za morzem”; Kazimierz Mokłowski – „Ziemie polskie w obrazach. Rok 1831”; dr Tadeusz Rutowski – „Statystyka

²⁵ E. Libański, dz. cyt., s. 3.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

²⁸ Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski..., s. 9–10 (tablica statystyczna wykładów).

Galicji”; Zygmunt Leser – „Reformy społeczne XIX stulecia”; Mikołaj Hankiewicz – „Niemcy w kwestii polskiej w r. 48 a dziś”; dr Jan Pawlikowski – „O rzemiośle”; Teofil Meleń – „Rusini w r. 48 a dziś”; dr Salomea Perlmutter – „Historia doktryn ekonomicznych”; inż. M. Szeps – „Kraje mahometańskie, Indie i Japonia”, „Epoka rewolucyjna w Polsce”; Maria Markowska – „Legiony. Poeci rewolucji, powstania 1831 i 1863”; dr Aleksander Waldmann – „Przegląd najnowszych zjawisk w dziedzinie geografii politycznej i życia kultur krajów pozaeuropejskich”; dr Felicja Nossig – „Ogólna praca socjologiczna i rozwój instytucji społecznych”²⁹.

Z obszaru filozofii, literatury i sztuki podjęto następujące tematy: prof. Wincenty Lutosławski – „Słowacki, Mickiewicz, Krasiński”; Jan Kasprowicz – „O Mickiewiczu”; Adam Siedlecki – „O Wyspiańskim”; Rozalia Niedźwiecka – „O współczesnej powieści polskiej”; dr Henryk Loewenherz – „Konopnicka (deklamacja)”; dr Ernest Łuniński – „O Sobieskim”; Feliks Jasiński – „O sztuce”; dr Klemens Sokal – „Literatura współczesna – *Tkacze* Hauptmanna”; E. Weisberg, P. Popławski – „Dramat Ibsenowski”, „Poezje Nowickiego”, „O *Legionie* Wyspiańskiego”; Adam Łada – „Mangha”; Władysław Orkan – „Młoda Polska”; Stanisław Rossowski – „Kornel Ujejski. Wieczór literacki”; E. Libański i Popławscy – „Ada Negri” (wieczór literacki); prof. Juliusz Turczyński – „Symbolizm i idealizm w sztuce i poezji”; Ostap Ortwin – „Wieczór literacki. O Kasprowiczu”; Konstanty Srokowski – „Literatura rusko-ukraińska”; Z. Bytkowski – „O Przybyszewskim”; K. Mokłowski – „Sztuka w Polsce”, „Wieczór literacki *Dzwon zatopiony* Hauptmanna”; dr Leon Schützer – „Życie i śmierć”; M. Hankiewicz: „Szewczenko”, „Nadczłowiek w nowej literaturze”; Benedykt Elmer – „Historia filozofii”; Bolesław Eulendorf – „Znaczenie teatru ludowego”; Herman Müntzer – „Rozwój rzeźby w Niemczech”; Maurycy Bohrer – „Zaranie wieku w literaturze i życiu społecznym”; M. Wójcicki – „Czy człowiek ma wolną wolę?”; Marcin Olszewski – „Do czego dąży dzisiaj sztuka” oraz Juliusz Tenner – wieczór literacki „Deklamacje”³⁰.

Wykłady wspominał ówczesny uczeń Szkoły Realnej Adam Uziembło, który wraz z kolegami uczestniczył w nich na polecenie kierownictwa tajnej organizacji uczniowskiej „Promień”. Podobały mu się wygłaszane po polsku odczyty Mikołaja Hankiewicza, ukraińskiego socjalisty, na temat walki i prawa narodu polskiego do niepodległości³¹.

Wykładowcami było 51 osób, w tym 46 mężczyzn i pięć kobiet: Salomea Perlmutter, Wanda Dalecka, Maria Markowska, Felicja Nossig, Rozalia Niedźwiecka. Zgodnie współpracowali prelegenci Polacy, Żydzi i Ukraińcy. W wieczorach literackich wystąpili poeci i pisarze: Maria Konopnicka, Władysław Orkan, Jan Kasprowicz, Andrzej Strug, Stefan Żeromski, Gabriela Zapolska i Władysław Gumplowicz oraz krytyk literacki Ostap Ortwin.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

³¹ A. Uziembło, *Ludzie i Tatry*, Kraków 1987, s. 15.

Wykłady cieszyły się dużą popularnością, średnio brały w nich udział 83 osoby. Z największym zainteresowaniem słuchano odczytów prof. Romana Gostkowskiego – po 150 osób na jednym spotkaniu, inż. E. Libańskiego – 100 osób, dr. Władysława Hojnackiego – 140 osób. W trzech odczytach prof. Wincentego Lutosławskiego uczestniczyły 623 osoby, na jednym spotkaniu z poetą Janem Kasproviczem było 340 słuchaczy. Na wieczór literacki poświęcony Kornelowi Ujejskiemu przyszło 214 osób. W wieczorku poświęconym G. Hauptmannowi z recytacją fragmentów jego utworu *Dzwon zatopiony* uczestniczyło 191 zainteresowanych. Omówienia działalności autora dokonał E. Libański, a recytowali aktorzy Bednarzewska i Stanisławski³².

Jak podaje Edmund Libański, dyskusje po wykładach miały miejsce tylko we Lwowie i w Krakowie. W innych miastach „nie interpelowano prelegentów mimo zachęty, za to na wykładach wśród chłopów padało zawsze mnóstwo pytań o wyjaśnienie”³³. Wspomniany prelegent ciepło wspomina swoich słuchaczy: „Miałem następnie dwie prelekcje w Cieszynie, później w Zakopanem i innych miastach w Galicji, ale ponad wrażeniami z tej całej serii 24 wykładów, wygłoszonych w 4 tygodniach, wryły się najwyraźniej te rzesze chłopskie i robotnicze, te dusze proste, a tak silne – które po ciężkiej pracy na chleb, mimo trosk gniotących każdego biedaka; w takiej ciszy i skupieniu z taką uwagą słuchali prelekcji, zgromadzali się tak licznie i ochotnie”³⁴.

W roku 1904 zmniejszyła się znacznie liczba wykładowców, odczytów i słuchaczy. Nadal organizowano prelekcje na tematy neutralne politycznie. Popularnością cieszyły się wykłady z medycyny. Doktor Legieżyński dwukrotnie mówił „O chorobach zakaźnych”; dr Kielanowski dał cykl ośmiu wykładów „O budowie ciała ludzkiego” oraz „Pierwsza pomoc w nagłych wypadkach”. L. Veltzè prowadził szkolenie „O prowadzeniu rachunków w wszelkich przedsiębiorstwach”. W sprawach społecznych wypowiadali się: O. Dawid – „O prawach obywatelskich”, „Walka z alkoholizmem a robotnicy”; M. Stankiewicz – „Z ostatnich dziejów Europy”, „Z najnowszych dziejów Rosji”. Łącznie 13 prelegentów dało 71 odczytów dla 2615 słuchaczy, średnio na wykładzie było 38 osób³⁵.

W roku 1909, po kilkuletniej przerwie w działalności odczytowej spowodowanej brakiem środków finansowych na wynajem sal, wznowiono działalność. Skupiono się na pracy w stowarzyszeniach robotniczych i związkowych. Podjęto współpracę z Kołem im. J. Słowackiego Towarzystwa Szkoły Ludowej. Koło postanowiło

³² Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski..., s. 9–10.

³³ E. Libański, dz. cyt., s. 5; zob. też J. Miąso, *Oświata dorosłych w polskim ruchu robotniczym w latach 1882–1982* [w:] *Oświata dorosłych w programach polskiego ruchu robotniczego w latach 1882–1982*, Warszawa 1986, s. 62.

³⁴ E. Libański, *Z wrażeń wędrownego prelegenta*, Lwów 1902, s. 15–16.

³⁵ *Uniwersytet Ludowy imienia Adama Mickiewicza*, Kraków 1904, s. 18.

bezpłatnie użyczać swej sali w zamian za bezpłatny udział jego członków na wykładach UL.

Życzliwy akcji oświatowej był również nowy (od 18 VI 1907 r.) prezydent miasta Lwowa Stanisław Ciuchciński (1841–1912), wcześniej rzemieślnik – blacharz, działacz społeczny, od 1889 r. dożywotni kurator Stowarzyszenia Czeladzi Rzemieślniczej „Skala”. Prezydent Ciuchciński zezwolił UL na organizację wykładów popularnonaukowych w salach szkół miejskich (za każdorazowym zgłoszeniem). Od marca 1909 r. rozpoczęto więc cykl odczytów. Dominującą tematyką były nadal zagadnienia przyrodnicze i medyczne. W sali Koła TSL dr M. Pańczyszyn (Ukrainiec) wygłosił trzy wykłady na tematy medyczne „O budowie ciała ludzkiego”; dr Jan Stock dał serię odczytów na tematy: „O kometach”, „O gramofonach”; prof. W. Hołubowicz – „O dzwonek elektrycznych i telegrafie”. W sali Stowarzyszenia Kolejarzy odczyty wygłosili: prof. Józef Orłowski – „O ciałach promieniotwórczych”; dr M. Konopacki – „O rozwoju zwierząt kręgowych i człowieka”; dr Olgierd Górka – „O Grunwaldzie”. W sali Stowarzyszenia „Zgoda” dr Jan Grochmalicki wystąpił z prelekcją „O zwierzętach morskich”; W. Rembacz – „O loterii”; dr Jan Stock – „O gramofonach”. Helena Radlińska (pod pseudonimem H. Orsza) wygłosiła odczyt 15 kwietnia 1909 r. „O Ostiakach i Samojedach”³⁶.

W roku oświatowym 1910/1911 kurs wykładów podzielono na serie i trwał on od listopada do kwietnia. W okresie letnim 1911 r. wprowadzono nową formę działalności – wycieczki naukowe. Ogółem odbyło się 12 takich wycieczek: do muzeów – Przemysłowego, im. Lubomirskich, Dzieduszyckich; do instytutów – Anatomicznego i Embriologicznego; elektrowni i gazowni miejskiej; na wystawę podhalańską; do miejskiej galerii obrazów. W wycieczkach brało udział 331 osób, w tym 306 mężczyzn i 25 kobiet. Przewodnikami wycieczek byli: dr E. Nowicki, prof. dr J. Stock, D. Harasymowicz, dr M. Konopacki, dr Marian Pańczyszyn. Jeżeli chodzi o odczyty, to w trzech seriach wygłoszono 37 wykładów dla 1373 słuchaczy, w tym 1022 mężczyzn i 356 kobiet³⁷.

Wykłady prowadzono w Szkole im. Konarskiego, Szkole im. Mickiewicza, w sali Ratusza, w sali Stowarzyszenia Elektryków, sali Stowarzyszenia „Zgoda”, sali Stowarzyszenia Żydowskich Młodych Urzędników Prywatnych, w salach Stowarzyszenia Kolejarzy, Stowarzyszenia Krawców, Stowarzyszenia Drukarzy.

Po raz pierwszy pojawiła się tematyka społeczno-historyczna. Doktor M. Kukiel wygłosił cykl wykładów „Powstanie listopadowe”, „Rok 1830–31”; M. Turzyna – „Ideały społeczne Wyspiańskiego”; dr M. Janik – „Literatura polityczna w Polsce”, „Maria Konopnicka”, „Zygmunt Krasiński”; B. Laskownicki – „Ustrój i zakres działania gminy”; dr E. Nowicki – „Rewolucja francuska”.

³⁶ Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1909/10..., s. 43 i n.

³⁷ Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1910/11..., s. 47.

Dużą popularnością cieszyły się odczyty na tematy medyczne: dr Jan Rothfeld – „Znaczenie krwi w organizmie”; dr M. Pańczyszyn – „O gruźlicy”; dr L. Mańkowski – „O chorobach zakaźnych”; dr J. Lenartowicz – „Choroby weneryczne”³⁸.

W Stowarzyszeniu Żydowskich Młodych Urzędników Prywatnych wykłady wygłosił Z. Kragen: „O ruchu społecznym”, „Nauka a religia”, „Dzieje wszechświata”, „Nauki przyrodnicze a robotnik”³⁹.

W roku oświatowym 1912/1913 rozszerzono formy działalności o kurs dla analfabetów w Stowarzyszeniu „Praca” oraz prowadzenie świetlicy dla dzieci. Ognisko dziecięce prowadzono w świetlicy „Pracy” dla 588 uczestników. Urządzono 20 pogadanek urozmaiconych śpiewami, gram i zabawami, zorganizowano trzy wycieczki za miasto oraz „choinkę”, a także dwa zwiedzania muzeum. Świetlicę prowadzili: Janina Smulikowska, Lisowski, Prądyńska, Janina Benedekówna, Domańska, Julia Sokólska, Buszówna, Tynikówna, Rychterówna, Z. Kragen i siostry Konówny⁴⁰.

Tradycyjnie odczyty prowadzono w pięciu sekcjach tematycznych. Wygłoszono ich 95, z tego w historyczno-społecznej 53, historii i kultury – 7, geografii – 4, statystyki – 3, higieny i medycyny – 28. Odnotowano 2652 słuchaczy, w tym 2141 mężczyzn i 511 kobiet. Sekcja historyczno-społeczna cieszyła się największą popularnością, uczęszczało na nią 2142 słuchaczy, to jest 80,7% ogółu, przeciętnie na wykładzie było 40 uczestników. Przeważali wśród nich mężczyźni – 1703 osoby, a kobiet było 439⁴¹.

Warunki polityczne tuż przed wybuchem I wojny światowej pozwoliły na coraz bardziej śmiało poruszanie zagadnień współczesnych dotyczących polityki, historii i życia społecznego. Tak więc F. Kon wygłaszał następujące odczyty: „Kwestia bałkańska”, „Katorga w Rosji”; J. Kochanowicz – „Konstytucja Stanów Zjednoczonych”, „Ruch zawodowy i polityczny w Ameryce”; dr Helena Landau – „Współczesna kwestia kobieca”; M. Hankiewicz – „Nowoczesny imperializm”, „Rosja a Polska i Ukraina”, „Komuna paryska”, „Powstania polskie a doba obecna”; K. Nacher – „Ochrona robotnicza”; dr F. Perl – „Inteligencja a robotnicy w ruchu społecznym”, „Rok 1863”; dr M. Janik – „Historia ruchów zbrojnych w Polsce porzobiorowej”. Największa frekwencja była na odczytach M. Hankiewicza – 100 osób, K. Nachera (cykl „Geografia”) – 104 osoby – i dr. Perla („Rok 1863”) – 146 osób⁴².

W pierwszym okresie działalności unikano tematów społeczno-politycznych dotyczących spraw bieżących, rzadko sięgano do zagadnień socjalizmu. Kierownictwo Uniwersytetu chciało w ten sposób wykazać, iż placówka jest apolityczna, czysto naukowa, w myśl przyjętego motta działania „Wiedza dla wszystkich”.

³⁸ Tamże, s. 44 i n.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Sprawozdanie ogólne za rok 1912/1913..., s. 56.

⁴¹ Tamże; *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913, s. 337 i n.

⁴² Sprawozdanie ogólne za rok 1912/1913..., s. 53 i n.

Ambicją każdego oddziału Towarzystwa było założenie biblioteki. Gromadzono przede wszystkim książki popularnonaukowe, literackie oraz literaturę socjalistyczną. W roku 1899 we Lwowie założono małą biblioteczkę złożoną z 200 tomów dzieł popularnonaukowych, wydawano je słuchaczom dwa razy w tygodniu w sali wykładowej.

W roku 1901 stan biblioteki powiększył się do 832 dzieł, w tym beletrystycznych 447, naukowych 185, 200 podręczników zawodowych. Z biblioteki korzystało 80 osób, w tym 60% robotników. W ciągu roku odnotowano 2700 wypożyczeń⁴³.

W roku 1910 znacznie ożywiono działalność biblioteki. Powołano komisję biblioteczną w składzie: Feliks Kon – przewodniczący; Bronisław Laskownicki, Tadeusz Bobrowski, K. Zakostelski – członkowie; Domańska, J. Sokólska, J. Benedekówna, Orchowski i Z. Kragen – bibliotekarze⁴⁴.

Dzięki darom stale powiększono księgozbiór, w 1912 r. liczył on 679 dzieł w 807 tomach, w 1913 wynosił zaś 1221 dzieł w 1526 tomach⁴⁵. Książki otrzymano od Michała Arcta z Warszawy – 500 tomów, a następnie od F. Kona, E. Bobrowskiego, Jankowskiego, M. Orsetti i Bilgera ze Lwowa. Otrzymywano bezpłatnie z redakcji czasopisma „Krytyka”, „Kosmos” oraz pedagogiczne „Nowe Tory” z Warszawy⁴⁶.

Do stowarzyszeń robotniczych we Lwowie wypożyczano „biblioteki ruchome”, to jest zestaw książek na pewien okres. Przekazano w ten sposób 179 kompletów zawierających 577 tomów beletrystycznych i 1003 tomy popularnonaukowe⁴⁷. Dużej pomocy w tej inicjatywie udzielali studenci i uczniowie szkół średnich.

Elementami określającymi oblicze ideowe Uniwersytetu Ludowego były: wolność myśli, świeckość programu, podtrzymywanie polskiej świadomości narodowej, walka o demokratyzację oświaty, oddziaływanie głównie na warstwy robotnicze i rzemieślnicze. W zakresie realizacji oświaty pozaszkolnej podstawowym celem było podnoszenie poziomu intelektualnego słuchaczy, kształtowanie poczucia potrzeby samokształcenia i czytelnictwa.

Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza różnił się od innych działających w Galicji towarzystw oświatowych tym, że pracę swą adresował głównie do mieszkańców miast i miasteczek, do środowiska robotniczego i rzemieślniczego. Sukcesem było planowanie wykładów popularnych na cały rok oświatowy i ich realizacja. Odbywało się to w warunkach braku przychylności władz publicznych oraz konserwatywnej części społeczeństwa Galicji z racji związków z partią socjaldemokratyczną oraz sympatii wielu prelegentów dla programu radykalnych zmian ustroju społecznego.

⁴³ Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski..., s. 5.

⁴⁴ Sprawozdanie ogólne za rok 1912/1913..., s. 57.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

W problematyce szkoleniowej w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej coraz bardziej ujawniało się poparcie dla idei walki o niepodległość Polski, przesuwając na dalszy plan interesy partyjne.

Bibliografia

- Bieńkowski W., *Udział działaczy socjalistycznych w pracy kulturalno-oświatowej w Galicji na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XX w. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, Wrocław [i in.] 1977.
- Buszko J., *Spoleczno-polityczne oblicze Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869–1914)*, Kraków 1963.
- Daszyński I., *Pamiętniki*, cz. 1, Warszawa 2017.
- Drobner B., *Bezustanna walka. Wspomnienia 1863–1918*, Warszawa 1962.
- Dziesięciolecie Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza w Krakowie 1899–1909*, Kraków 1909.
- Gorzycki R., *Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza. Sprawozdanie z czynności do 15 V 1899*, „Wiedza dla Wszystkich” 1899, z. 1.
- Jamrozek W., *Idee edukacyjne polskiej socjalnej demokracji w Galicji do 1918 roku*, Poznań 1994.
- Kierski F., *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, Lwów–Warszawa 1925.
- Libański E., *1899–1901. Dwa lata pracy Uniwersytetu Ludowego imienia Adama Mickiewicza*, Lwów 1901.
- Libański E., *Z wrażeń wędrownego prelegenta*, Lwów 1902.
- Miąso J., *Oświata dorosłych w polskim ruchu robotniczym w latach 1882–1982* [w:] *Oświata dorosłych w programach polskiego ruchu robotniczego w latach 1882–1982*, Warszawa 1986.
- Moraczewski J., *Wspomnienia. Ludzie, czasy i zdarzenia*, t. I, Łódź 2018.
- Polski słownik biograficzny*, t. VIII/3, Wrocław [i in.] 1959–1960.
- Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Wrocław [i in.] 1976.
- Potoczny J., *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, Rzeszów 1998.
- Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913.
- Radlińska H., *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1909/10, Kraków 1910.
- Sprawozdanie Oddziału Krakowskiego, Zarządu Głównego i oddziałów prowincjonalnych za rok 1910/11, Kraków 1911.
- Sprawozdanie ogólne za rok 1912/1913, Kraków 1913.
- Sprawozdanie Zarządu Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Oddział Lwowski za czas od 1 lutego 1901 do 30 kwietnia 1902, Lwów 1902.
- Stępowski M., *Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza a TSL*, „Przewodnik Oświatowy” 1907, z. 3.
- Światło A., *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*, Warszawa 1981.
- Terlecki R., *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław [i in.] 1990.
- Uniwersytet Ludowy imienia Adama Mickiewicza*, Kraków 1904.
- Uziębło A., *Ludzie i Tatry*, Kraków 1987.
- Wereszycycki H., *Gorzycki Kazimierz Józef (1865–1912)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII/3, z. 38, Wrocław [i in.] 1959–1960.